

NE SAMO MOJSIJE

Razmišljanje o granicama legende, istorije i literature

Negde se dodiruju svetovi legende i istorije. Između njih nema nenastanjenog pojasa, „ničije zemlje”. Naprotiv. Postoji jedno široko područje na kojem se kreću kao kod svoje kuće i legendarni likovi i istorijske ličnosti.

Maglovitost subjektivnih uspomena i objektivne potrebe današnjice imaju uticaja čak i na događaje od pre svega dvadesetak godina. Svako *dan*s mora da uspostavi *svoj* sopstveni i vrlo specifični odnos prema jučerašnjici, iz koje je potekao. To je odnos sličan onom između oca i sina — prošlost je rodila savremenost, ali kako savremenost vidi prošlost? Bilo bi, jednom prilikom, sasvim zanimljivo na takvom primeru kao što je pogibija Save Kovačevića, pokazati da i jedan fakat, koji se zbio nedavno, može dobiti nove boje. Potreba za legendarnim u jednom epskom razdoblju savremenosti, potreba da se ideal personifikuje u jednoj ličnosti, to traženje svog junaka ispreplelo je legendarno sa pogibijom jedne stvarne partizanske divizije i njenog komandanta. Ali nije cilj ovog istraživanja da nastavi u tom pravcu. Samo je, možda, bilo umesno na čelu razmišljanja staviti i upozorenje da čak i događaj od pre dve decenije zahteva ozbiljne studije, dozvoljava razne puteve tražanja. A šta će nam se tek dogoditi, ako krenemo trideset i pet vekova dalje u prošlost?

Ni sopstveno pamćenje nije siguran oslonac, ni dokument ne daje pouzdan temelj, jer čak i on može da se pretvori u prosti i skromni povod emocijama. Srešćemo se sa suptilnim isprepletanjem onog što se zaista dogodilo i onog što se prepričava, što je dostojno pažnje, što draži maštu. Pa ipak, sve što se zbililo nije vredno i da se zapamti. Niti je ono što zaslužuje da bude zabeleženo obavezno moralo da se razvija baš onako kako je slovom ili znakom hijeroglifa zapisano.

Možda je ovim već u dovoljnoj meri nagovešteno da je u granicnom pojasu, u kome se sreću legenda i istorija, po svoj prilici

nastanjena lepa književnost. Čini mi se katkad da samo literatura može da bude onaj carinik koji će pristati da radoznalog namernika propusti iz jednog u drugo carstvo. Zbog toga će na stranicama koje slede ista pažnja morati da se posveti delima književnika, kao i radovima naučnika. Naučnici su skloni ponekad da literaturne pokušaje nazivaju „izmišljotinama”, kao što pesnici sumnjaju u istoričare da prema trenutnim potrebama i raspoloženjima „friziraju” svoje nalaze. U stvari — i jedni i drugi ponekad su prinuđeni da se posluže hipotezama, koje mogu da budu više lepe nego verodostojne. U traganju za istinom, čini mi se, dozvoljeno je i da se odluta sa pravog, najkraćeg puta, da bi se — „preko preče, naokolo brže” — najsigurnije stiglo do nje.

Na prostoru između legende i istorije moraćemo da potražimo i istinu o Mojsiju. Istoričari uglavnom ne sumnjaju da je Mojsije istorijska ličnost. Ali verodostojnog dokumenta o njemu nema, iako se pojavio u jednoj veoma kulturnoj, pismenoj sredini, koja je inače iz tog doba ostavila brojne dokumente — u Egiptu u XIV ili XIII veku pre nove ere. (Još je čudnije nešto drugo. Na istom tom magičnom tlu — ni u istoriji, ni u legendi potpuno — a još i geografski na istom terenu, počće da se govori o Isusu nazvanom Hristos — koga bi u ovom napisu ispravnije bilo nazvati njegovim jevrejskim imenom Ješua ben Josef iz Nazaretu u Galileji — a ni tada, hiljadu i četiri stotine godina kasnije, ništa sigurno ni o njemu neće biti zabeleženo. Iako će tada već skoro sve važne događaje zapisati i tumačiti istoričari, sasvim moderni i za današnje vreme. Oba ova proroka, prvi i poslednji Svetoga pisma poslednjih religija savremene civilizacije, ostaće tako sasvim u blizini izmišljenih bića raznih mitologija.)

Bibliju, tekst od kojeg ćemo stalno morati da polazimo, u prvom redu moramo da tretiramo kao legendu, iako Stari zavet dobrim svojim delom predstavlja i neku vrstu istorije jevrejskog naroda. Ali ne i naučno dokumentovane, tako da ne možemo njene podatke da prihvatimo bez rezerve. U svakom slučaju, Mojsije je od svog rođenja usko povezan sa faraonom i njegovom ćerkom. Pošto su nam poznati svi faraoni, to će morati da bude fiksna tačka od koje možemo da se otisnemo.

Tomas Man u svojoj noveli „Zakon” čak tvrdi da je Mojsije bio rođeni faraonov unuk. U toj lepoj prozi faraonova kći je imala jedan hiroviti, brzopleti odnos sa nekim zgodnim jevrejskim robom. Kad je iz te veze rodila dete, izmislila je priču da ga je izvukla iz vode i dala ga jednoj jevrejskoj dojkini. Faraon — u Manovoj noveli — zna da mu je Mojsije unuk. Da pripada polovinom svoje krvi dvoru, ali drugom polovinom narodu koji predvodi, koji se tako brzo razmnožava da već postaje politički problem. Ali mi još ne možemo da se zaustavimo kod Manove ideje, jer nam veliki književnik ne kaže zašto olako prihvata često navedeno, ali nikada dokazano mišljenje nekih istoričara da je dotični faraon bio Ramzes II.

Na Ramzesa ćemo još morati da se vratimo. Ali ovde je vreme da se ukaže na hipoteze iznete u delu Zigmunda Frojda „Čovek Mojsije i monoteistička religija”. Frojd nudi brojne dokaze da prvu pojavu Mojsija treba tražiti prilično precizno oko 1350. godine pre nove ere, i to neposredno posle vladavine faraona Ehnatona, prvog čoveka koji se borio za veru u jednoga boga. Ako bi se povezalo sve što saznajemo od Mana i Frojda, dolazimo do pretpostavke da je Mojsije bio unuk Ehnatona i njegove supruge Nofretete, (žene tako lepe, da njen portre još i danas ukrašava egipatske kutije za cigarete i prospekte preduzeća za vazdušni saobraćaj Ujedinjene arapske republike). Rodbinski povezati Mojsija sa Ehnatonom ostaje smela ideja pisca. Dokaza nećemo naći ni za, ni protiv takve jedne pretpostavke. Ali sasvim sigurno možemo pokazati povezanost između učenja koje je Ehnaton propovedao i vere koju pripisujemo Mojsiju. Zbog toga svakako neće biti loše da se pre svega pozabavimo istorijskim Ehnatonom i njegovim pokušajem da reformira religiju.

Amenofis IV — docnije Ehnaton — krunisan je za kralja Egipta 1361. godine pre nove ere. U to vreme Egipat je vladao celim tada poznatim svetom. Vladari iz zemalja kao što su Vavilon, Hati, Mitanija i Krit slali su danak. Današnja Palestina i Sirija bile su pod egipatskom okupacijom. Nubija sve do trećeg katarakta i Libija takođe su se pokoravale faraonu. U dolini Nila zabeleženo je ogromno, nezapamćeno bogatstvo. Naročito u prestonici, u Tebi, vladao je luksuz. Poznata nam je poezija iz toga vremena koja je tumač opšteg raspoloženja. Stihovi su nežni. Sentimentalnost kao da je u modi. Pesnici se često obraćaju mladim, ljupkim životinjama, cveću, leptirima. To je atmosfera u kojoj se rodio Ehnaton.

Njegov otac, Amenofis III, prvi je egipatski vladar za koga znamo da je uzeo ženu iz naroda. Ta njegova suvladarka, Ehnatona majka, Teje, bila je tako važna ličnost na dvoru da su se strani vladari i ambasadori često obraćali njoj, a ne njenom suprugu, kralju. Znamo i njihove slike. Amenofis III na reljefima više podseća na dobrodušnog pašu nego na asketski, oštri lik misirskog besmrtnika. Izgleda da se otac razboleo i da je sin došao na presto još za njegova života. Ime Amenofis znači otprilike „Amun je milostiv”. (Amun — ili Amon — bio je bog Tebe.) Ali Amenofis IV ubrzo je promenio svoje ime. Nazvao se Ehnaton — što može da znači „Atonu je tako milo” ili „Atonu je tako korisno”. (Aton je bog sunca.) Ehnaton je postao vladar koji nije vodio ni jedan rat protiv spoljnih neprijatelja, nikada nije prekoračio granice svoje države, ali je otpočeo borbu protiv svih egipatskih božanstava, osim protiv svoga Atona. Koji je, po svoj prilici, manje ili više identičan sa bogom koga su kasnije prozvali — Adonaj.

Izgleda da se stvarnost u misaonom životu, naročito u stvaranju religija, obično odražava sa izvesnim zakašnjenjem. Egipatski politeizam, koji vlada za vreme najvećeg procvata države, pre dolaska Ehnatona, a i posle njega prilično dugo, u stvari je kompro-

mis u odnosu na vjeronauku različitih porobljenih plemena i naroda. I Amun je prvo bio libijski bog. Tek pošto su Egipćani osvojili tu zemlju, proglasili su i njenog boga svojim i odveli ga u Tebu. Sve se to lepo može pratiti jer se egipatsko pismo razvilo već oko 3.500 godine pre nove ere. Pod prvim dinastijama u „staroj državi”, koja je stvorena na bazi ujedinjenja plemenâ, od kojih svako ima svoje bogove totemskog karaktera, dolazi i do uzajamnog priznavanja tih zaštitnika, do politeizma. U vreme Ehnatona je smisao tog kompromisa odavno prevaziđen. Egipat je ne samo ujedinjen, on je čak izrazio imperijalistički nastrojena država. Ako bismo upotrebljavali današnji rečnik, čak bi se moglo govoriti i o dekadenciji, kako u političkom razvitku, tako i u privatnom i porodičnom životu vladajućih slojeva. Stalo se već na silaznu liniju. Naravno, bogovi nisu samo totemski znakovi negdašnjih plemena, nego i simboli raznih prirodnih sila i pojava. Ali zajedno sa stvaranjem nacije menja se i pogled na prirodu, na svet. Iz ideoloških i političkih razloga dolazi do stapanja vrlina i drugih osobina, koje su ranije pripisane različitim božanstvima. Monoteizam se mogao pojaviti samo u vrlo jakoj državi. To se događa i u Egiptu za vreme Ehnatona. Dogodiće se i u Rimu pod Neronom i carevima koji su ga nasledili. Zanimljivo je — i na prvi pogled nas može pokolebati — da se jednobožačke religije nisu razvile kod samih vladajućih nacija, pod reflektorima postojeće istorijske nauke, nego u senci, nošene od porobljenih naroda — oba puta prvenstveno od Jevreja, iako ne samo od njih — ali ipak, ili baš zbog toga, odražavajući stanje u impertiji, koja se ne sastoji samo od prestonice i njene neposredne okoline, nego baš od spleta uzajamnih odnosa svih svojih poseda. Koji u toj prestonici — Tebi, Rimu — mogu da vide jedinog boga. Faraoni i cezari i njihovi dvorani vrlo su dobro znali da vladar nije besmrtnik. Strepeli su od intriga. Videli su sukobe. Tome je odgovarao takav politeizam koji ljubomoru, surevnjivost, spletke i tome slično pretpostavlja i među bogovima. Iz provincije Gosen, međutim, moglo je da izgleda da svetom vlada jedna jedinstvena sila. Sasvim je prirodno da potlačeni narod svog jedinog boga nije identifikovao sa tiraninom. Inače se ne bi više mogao buniti protiv njega. Niti su Jevreji u Egiptu faraona, niti pozniiji Jevreji u Judeji rimskog cara mogli priznati za svog jedinog boga. Naprotiv. Ali zahvaljujući vlastodršcu i pogledu na svet koji je njegovo postojanje nametnulo bilo je u dušama sve pripremljeno za monoteizam.

Potkraj četvrtog milenijuma pre nove ere — to je istorijski podatak — u Egipat se doseljavaju semitska plemena koja posle, u toku zbivanja, imaju različit položaj. (Jevreji pod biblijskim Josipom, sinom Jakova?) Egipćani se često i bore protiv semitskih Hiksa na teritoriji današnjeg Izraela. Ali o Jevrejima Starog zaveta, o nekom savezu Avrama sa Jahveom, nema govora u dokumentima. Sve su te priče nastale tek posle Mojsija; uostalom, prva knjiga o tome se i zove — *Prva knjiga Mojsijeva*.

Između Mojsija i Ješue iz Nazareta leži istorijski uspon i pad jevrejskih država. Za vreme Mojsija Jevreji još nisu ušli u istoriju. U vreme kada je Isus-Ješua mogao da deluje, oni su već prošli svoj imperijalistički period, kolonija su Rima, ali potpuno su deo istorije tog vremena, činjenica sa kojom se računa. Međutim, sekta koja tada iskrsava svojom verom da se mesija već pojavio i da je razapet na krstu, nigde ne izlazi na videlo, živi sakrivena u krilu jevrejstva. Kao celo jevrejstvo kada je stigao Mojsije. Nije toliko čudno što Tacit ćuti o hrišćanima — jer sekta je bilo mnogo. Iznenaduje da jevrejsko-rimski istoričar Josip Flavije (Josef ben Matija) nije znao za njih ili nije našao za potrebno da piše o njima. Tek nekoliko stotina godina posle „izlaska iz Misira” jevrejstvo postaje intelektualni, religiozni i u državi personifikovani fakat istorije. Tek nekoliko stotina godina posle „Hrista” hrišćanstvo kao ideja i religija uspeće da osvoji Rim, rimsko carstvo, da bi se na kraju rodile i hrišćanske države. Tako smo već pre nego što smo i stigli do samog Mojsija sagledali čudno ponavljanje uslova pod kojima se javljaju prvo jevrejska, a zatim hrišćanska vera, iako druga izlazi ne samo iz kolevke sličnih uzajamnih odnosa nego i iz prve.

Ali mi smo stigli tek do Ehnatona i zbog toga još dosta pažnje moramo da posvetimo egipatskom uticaju. Bilo bi preterano reći da je Ehnaton prvi čovek koji je zamislio jedinog boga — i da ga je možda stvorio „po obličju svojemu”. Već čitavih stotinu godina pre njega, naročito u poeziji, javlja se misao o bogu kome se pesnik obraća: „Ti si jedini, koji je sve na svetu stvorio, — jedini, koji je bio sam, kad je oblikovao sva bića...” Ali to još može biti i poetska figura, lukavstvo, kojim se laska jednim od mnogih bogova, onom koji trenutno može da koristi, a ne obavezno i poricanje ostalih. Ehnaton, međutim, zvanično proglašava Atona za jedinog boga, a pored toga naređuje i da se sa svih starih spisa, sa reljefa, stubova i zidova hramova brišu imena svih drugih bogova. On napušta Tebu i gradi novu prestonicu „na devičanskom tlu, koji nije još pripadao ni jednom bogu ili boginji” i naziva je Ahet-Aton „Izvor svetlosti Atona”. (Mnogo docnije taj grad će biti poznat kao Tel el Amarna.)

Izgleda da je dvorska svita Ehnatona bila sastavljena uglavnom od novih ljudi, a ne od predstavnika starog plemstva, koje je, dureći se, po svoj prilici ostalo u Tebi. „Bio sam Ništa, sin jednog Ništa. Ali marljivo sam slušao pouke njegovog veličanstva, tako sam se izgradio”, zabeležio je jedan od dvoranina. To nije beznačajno za hipotezu koju preuzimamo od Frojda, da je naime, Mojsije bio bar dvoranin Ehnatona, ako ne i njegov unuk.

O Ehnatonu u vezi naše teme više nemamo mnogo da kažemo. Vladao je ukupno sedamnaest godina. Bio je vladar pod kojim su cvetale umetnosti, naročito vajarstvo, slikarstvo i poezija. Zauzet svojom verskom reformom nije obraćao pažnju na azijske oblasti, koje su se počele odvajati od Egipta. Imao je vrlo lepu ženu. Posle njegove smrti sve se vratilo na staro. Njegov sin Tu-

tankaton vratio se u Tebu i promenio je svoje ime u Tutankamon. To je faraon sa čuvenom grobnicom. O Ehnatonovoj smrti i o njegovoj grobnici ništa nije poznato. Nemački teolog i egiptolog Šrej, koji Ehnatona naziva „hamletovskim tipom”, kaže da je u njegovo vreme „ideja boga otvorila svoju suštinu prema celom svetu, primila je kosmopolitske crte”. Ali najlepšu ocenu o tom faraonu dao je Tomas Man: „Bio je na pravome putu, ali nije bio pravi čovek za taj put”.

Pravi čovek bio je Mojsije. Ali ponovo moramo da postavimo pitanje — ko je on? Biće neophodno da prikupimo još podataka o njemu, pre nego što budemo ispitivali njegove odnose prema Ehnatonu. Izgleda da je jedini stvarni podatak — njegovo ime. I inače verujem da je često korisno početi sa etimološkog stanovišta. Stari zavet: „A kad dijete odraste, odvede ga kćeri faraonovoj, a ona ga posini; i nadjede mu ime Mojsije govoreći: jer ga iz vode izvadih”. Nažalost, to je pogrešan trag. Mojsije, odnosno jevrejska varijanta tog imena, Moše, na aramejskom izvornom jeziku ne znači ništa. To priznaje čak i „Jevrejski leksikon” Herlica i Kiršnera. Uostalom, besmislica je, sa gledišta logike, da faraonova kći daje ime oslanjajući se na njoj strani aramejski jezik. Ali ako koren potražimo na egipatskom jeziku, sve je odmah jasno. J. H. Bristed u svojoj „Istoriji Egipta” — a i niz drugih autora — podsećaju da „može” na egipatskom prosto znači „dete”. Štaviše, ta je reč postala sastavni deo brojnih egipatskih imena. Amon-moze treba da znači „Amon je poklonio dete”, ili, skraćeno: „Amonovo dete”. Isto je tako sa Ptamoze, Ramzes (Ra-moze), Tutmes ili Tutmosis. Zbog toga je skoro neshvatljivo kako je moguće da niko pre Frojda nije došao na ideju da iz toga izvuče zaključak da je Mojsije bio Egipćanin ili da mu je bar jedan roditelj egipćanske krvi. A time bi se bar polovina inače neverovatne biblijske legende sa lakoćom dala objasniti. Ali i druga polovina — izvlačenje iz vode, za koje smo jedno objašnjenje već našli kod Tomasa Mana, i drugi detalji — prikazaće nam se u novom svetlu uz pomoć starog Frojda i nekih autora na koje se on rado poziva.

Rank je 1909. objavio svoj „Mit o rođenju junaka”, na osnovu kojeg Frojd konstruiše „prosečnu sagu o rođenju i životu mitskog heroja”. Obavezno je otmeno poreklo. Rođenje ne može da se zbiva bez teškoća — obično ono preti opasnošću po oca ili po zemlju. Novorođenče bacaju u divljinu ili u vodu. Vaspitaju ga životinje ili siromašni ljudi (pastiri). Odraste, svesno ili nesvesno pronade roditelje, osveti se ocu i nailazi na opšte priznanje. Prva takva zabeležena istorija jednog života je navodna autobiografija kralja Sargona, osnivača Vavilona, zapisana 2.800 godine pre nove ere. Ista shema sa malim odstupanjima važi i za ove likove: Mojsije, Romul, Edip, trojanski Pariz, Persej, Herkul, Gilgameš itd.

Pošto su se, dakle, neki momenti iz tih legendi pokazali kao stalni, pripisuju se pod svim podnebljima herojima, pa nije čudo što ćemo ih naći nakalemljene i na Mojsija i ne moramo pretpo-

staviti da oni imaju istorijsku vrednost. Time ćemo se zadovoljiti, jer ispitivanje nastanka sheme zahteva posebnu studiju, a tumačenja psihoanalitičke škole, makoliko bila interesantna, skreću sa naše teme. Neophodno je samo još dati putokaz kako da se objasne odstupanja od sheme u slučaju Mojsija. Normalno bi bilo da on nije sin faraona, ali da se to tvrdi. Izgleda da je upravo obrnuto. Obično se legende stvaraju u carstvima u kojima vlada narod koji se slavi. Ali u ovom slučaju on se baš nalazi pod senkom imperije od koje se oslobađa. Zato svog junaka nije mogao dovesti u blisku vezu sa diktaturom, a ako je prema predanju i pamćenju u stvari u takvom odnosu prema prestolu zaista bio, moraće da se za to iskonstruiše razlog — kao što je to i učinjeno u Bibliji.

Zbog jedne uzgredne primedbe u Drugoj knjizi Mojsijevoj, „i gradaše narod Izrailjev faraonu gradove Pitom i Ramzes“, istoričari su izneli pretpostavku da se „izlazak iz Misira“ dogodio za vreme Ramzesa II, a to bi bilo oko 1235 pre nove ere. Ne primam to kao zadovoljavajući dokaz. Čak ako je jedan deo Jevreja posle „eksodusa“ morao da ostaje da gradi utvrđenja, smatram verovatnijim da je većina pod Mojsijem Egipat napustila čitav jedan vek ranije. Za hipoteze ove vrste važnije je utvrditi da li postoji duhovno jedinstvo, nego izdvojeni fakat, koji može biti čak i tačan, ali istrgnut iz celine i usamljen.

Religija Jevreja, zakon, koji upoznajemo u prvih pet knjiga Mojsijevih, u Pentateuhu, veoma se razlikuje od svih vera koje su do tada poznate — ali je sasvim slična učenju Ehnatona. Sličnost imena Atona, sirijskog Adonisa i Jevrejskog Adonaja već daje ozbiljan povod za razmišljanje. Ehnaton je naredio da se izbrišu imena svih ostalih bogova, a ona su bila zapisana slikama — hijeroglifima. I jevrejska vera je strogo zabranjivala sve druge bogove, a naročito prikazivanje boga slikom. Himne Ehnatona Atonu veoma liče na psalme Adonaju. Jevrejska vera ne zna ništa o zagrobnom životu, a i Ehnaton je porušio taj kult tako važan za njegove savremenike. Posebno je zanimljivo pitanje običaj obrezivanja. Odbacujemo biblijsku priču da je to poreklo iz Avramovih vremena, jer se to već potpuno gubi sa tla istoričnosti. Znamo da su se u XIV — XIII veku pre nove ere, samo Egipćani obrezivali na tom tlu. Ako pretpostavimo da je Mojsije jevrejski tribun koji svoj narod oslobađa iz egipatskog ropstva, nemoguće je poverovati da mu je nametnuo taj egipatski znak raspoznavanja. Ali ako je Mojsije bio Egipćanin, Ehnatonov jednomišljenik, koji posle smrti svog faraona (možda dede) očajava što egipatski narod neće više da sledi veru u jedinog boga, pa zato odluči da sebi bira narod koji će ga slediti, onda je moguće pretpostaviti da tom izabranom narodu podari i simbol obrezivanja, jer ga time čini egipatskim i dostojnim kulta Atona. Ako prihvatimo misao da je Mojsije tako sebi odabrao narod, dobijamo objašnjenje i za podatak o tome kako je bog sebi izabrao narod. (Naći ćemo dosta karakternih sličnosti između čoveka Mojsija i boga Adonaja-Jahvea.) Posle smrti Ehnatona državna vlast u

Egiptu bila je poljuljana. Tek se docnije, pod Haremhabom, autoritet države ponovo učvršćuje. Ali u tom interregnumu se izlazak Jevreja mogao obaviti bez borbe sa snažnom vojnom silom. A taj period traje 1359-1350. pre nove ere. I to smatram indicijom da se taj istorijski čin morao dogoditi odmah posle Ehnatonove smrti, a ne za vreme XIX dinastije, kao što pretpostavljaju oni koji misle da je „Mojsijev faraon” bio Ramzes II.

U Amarni nađen je podatak iz Ehnatonovog vremena, koji govori čak o Kananu i kako su izvesna aramejska plemena tamo osvajala oaze. Plemena se u tim svedočanstvima nazivaju „Habiru” — što podseća na ime koje su Mojsijevi sledbenici kasnije nadenu li sebi: Hebreji. Možda su plemena „habiru” baš i dala ideju Mojsiju kuda da povede svoj izabrani narod? Opis koji Herodot znatno kasnije, 450 godine pre nove ere, daje o Egipćanima, veoma podseća na jevrejske običaje. Nije reč samo o obrezivanju. Egipćani ne jedu svinje, drže se čitavog rituala čistoće, ne upotrebljavaju pribor za jelo koji su imali u rukama drugi, Grci, na primer. Sve to dokazuje da poreklo Mojsijevog zakona mora da bude egipatsko, ali da se ne oslanja na egipatski politeizam, nego na Ehnatonove ideje, koje je i posle njega razrađivala škola hrama u Onu.

Bog Jevreja ima tako izrazite karakterne crte — ako za osnov uzmemo Stari zavet — da pred sobom gotovo vidimo sliku živog čoveka Mojsija. Uostalom, šta je logičnije od pretpostavke da je narod pomalo „brkao” Mojsija, koji je toliko pričao o jednom bogu, — sa samim tim bogom. Vladar je u to vreme uvek bio sin božji, besmrtnik i sâm. Mojsije je insistirao na bezličnom, nevidljivom, apstraktnom bogu. Narod to sebi nije mogao da zamisli. Pošto Mojsije nije pristajao ni na kakvo „zlatno tele”, sve više su njega smatrali za boga. Biblija opisuje Mojsija kao čoveka koji se lako naljuti, koji, kad mu „mrak padne na oči”, hoće i da ubije, koji je tako nestrpljiv da će razbiti i sam božji zakonik. Takav je i stari jevrejski bog. Mojsije je po Starom zavetu „neobrezanijeh usana”, tako da Aron mora da istupi umesto njega. Nije verovatno da je Aron bio Mojsijev tumač pred faraonom — ta on je bio dvorski čovek i tamo se lako snalazio, čak i po Bibliji je odrastao kao posinak faraonove kćeri. Verovatnije je da kao nesemita nije dovoljno tečno govorio aramejski, pa mu je bio potreban Aron — prvi prvosveštenik — da bi ga njegov izabrani narod uopšte mogao da razume. Uostalom, zar sveštenici nisu uvek prevodioci neshvatljivog govora boga na jezik svakodnevnog ljudskog sporazumevanja?

Vreme je da ukažemo i na dvojstvo imena jevrejskog boga i da pokušamo i iz toga da izvučemo neki zaključak. Šta znači Jahve — a ko je Adonaj Aton? Jahve je pre pojave Mojsija bio jedan od plemenskih bogova Madijamaca, vulkanski demon. U Egiptu vulkana nema. Ime Jahvea se, dakle, moglo stvoriti kod Jevreja tek posle izlaska iz Misira. I Biblija kaže da je Mojsije bio „zet sveštenika Madijamskog”. Frojdova hipoteza: u istoriji se Mojsije pojavio dva puta. Prvi Mojsije je Egipćanin, odan Atonu, on je

GUTMAN: Zar to nije svejedno? Sasvim. sasvim svejedno... za svoj narod. *Njega su Jevreji ubili.* Drugi je onaj madijamski zet, živi oko šezdeset godina kasnije, veruje u vulkanskog Jahvea, koji je bliži narodnoj mašti, magiji, običajima. Istina, i Jahve je bez lika, ali se bar javlja u zapaljenom žbunu, u stubu dima, ima i određeno prebivalište na vrhu brda koje bljuje čak i vatru, zbog čega se zemlja trese. Kasnije se oba boga stapaju ujedno. A i oba „mojsija”, oba deteta. (Čija li?)

A. S. Jahuda u svom delu „Jezik Pentateuha i njegovi odnosi sa Egiptom” tvrdi da se dugo među levitima nalaze izrazito egipatska imena. Frojd pretpostavlja da su leviti u stvari potomci onih Egipćana koji su zajedno sa prvim Mojsijem pošli sa semitskim plemenima, a nadživeli su svog vođu, sačuvali njegovu nauku o univerzalnom bogu Atonu i time obogatili totemski karakter pustinjskog Jahvea. Zadržavanje obrezivanja je koncesija tim izvorima „mojsijevcima”. Jevrejski ritual zabranjuje da se izgovori ime Jahve. To je tabu. Tabu takođe podseća na totem, jer se vremenski u istoriji uvek nalazio zajedno s njim. Ali tabu u ovom slučaju ne zabranjuje potpuno samu reč, jer se ona javlja u svakodnevnim ličnim imenima, kao što su Johanan, Jehuda, Jehošua. Tabu je samo boga nazvati tim imenom, on se oslovljava sa Adonaj. Aton? Još jedna koncesija?

Frojd: „Mojsije se u Bibliji često opisuje kao odsečan, gord, prek, čak divljačan, a opet se tvrdi da je bio najblaži, najstrpljiviji od svih ljudi. Jasno je, ove druge osobine malo bi koristile Egipćaninu Mojsiju, koji je sa svojim narodom imao tako velike i teško sprovodljive namere; možda su to bile osobine onog drugog, Madijamca. Ja mislim da je opravdano da te dve ličnosti ponovo razdvojimo i da pretpostavimo da egipatski Mojsije nikada nije bio u oazi Kvadeš kod Sinaja-Horiva i da nikada nije čuo za ime Jahvea, a da madijamski Mojsije nikada nije stupio na tle Egipta i nije ništa znao o Atonu. Zadatak da se te dve ličnosti stope pripala je tradiciji i stvaranju sage...” Kao što su se stopile i osobine i lik dva učitelja, stopili su se i „kosmopolitski” bog egipatske duhovne aristokratije, nevidljiv, uzvišen, komplikovan, dalek, i vulkanski Jahve sa svojim magijama u plamenu i stubu dima. Jednog dana, u Rimu, oni će se ponovo razdvojiti. U vreme Rima Jevreji su se već navikli na Atona u Jahveu. Njih on zadovoljava, a naročito aristokrate, rabine, doktore. Ali narodima koji treba da se preobrate biće opet potreban jedan lakše shvatljivi bog sa vidljivim svojstvima, nekakav sin Jahveov koji bi se, na primer, mogao razapeti na krstu.

Počeli smo već da se vrtimo u krugu nedovoljno sigurnih istorijskih podataka i hipoteza nekih naučnika. Ako smo bili u pravu na početku „da samo literata može da bude onaj carinik koji će pristati da radoznalog namernika propusti iz jednog u drugo carstvo”, vreme je da potražimo takvu pomoć. Prizivamo u pomoć ponovo Tomasa Mana i njegovu novelu „Zakon”. Sve ono što budemo našli ne mora da se potpuno poklopi sa slikom koju do sada

već maziremo. Ali baš mnoštvo puteva do istine može nam pokazati pravu perspektivu.

„Rođenje mu je bilo neuredno, stoga je strasno voleo poredak, neprekršljivost, naredbu i zabranu”. Man kaže da se druga kći Ramzesova bavljala sa jevrejskim slugom. Pošto je dete te veze othranjeno kod jevrejske dojkinje, uzela ga je k sebi na dvor. Mojsije je tako postao obrazovan čovek, saznao je kako se rukovodi državom, upoznao pravne nauke, govorio ne samo aramejski, sirijsko-haldejski, egipatski, nego i madijamski i arapski. Možda su mu se u školi rugali što se ne zove Pta-moze ili Amon-moze — nego samo Moze. Već je i zato zaželeo da nađe svoj narod. Nisu ga potpuno priznali ni Egipćani, ni Jevreji. Bio je bastard. (To samo dokazuje kako pisac sme, a istoričar ne sme da radi: istorijski je izvesno da je u duhovnom pogledu Mojsijev zakon bastard, potiče od egipatskog Atona i madijamskog Jahvea. Mana to manje zanima. Kod njega je prosto poreklo junaka rešavanje problema. Istina je time neokrnjena. Jer za istinu nije važna Mojsijeva porodica, nego zakon koji je živ i danas, i njegovi koreni.)

Tačku po tačku Man objašnjava i ostale pojedinosti biblijske priče. Na primer: „A oko ponoći”, kaže Stari zavet, „pobi Gospod sve prvence u zemlji misirskoj”. Man misli da je to učinio Ješua, Mojsijev komandant garde: „te nevolje donesu sa sobom toliko pometnje, tako iznenađan preokret svih pravnih i nasledničkih odnosa, da Mojsijevim ljudima ne samo što se otvara put da odu iz zemlje nego ih upravo teraju da pođu na nj, pa ne mogu da ga preduzmu dovoljno brzo za Misirce. Stvarno izgleda da su se drugorođeni manje trudili da osvete smrt onih na čija su mesta došli, no da podstrekavaju začetnike svog uzvišenja da se izgube...”

Robert Grejvz u predgovoru svom „Zlatnom runu” objašnjava da su se tvorci prvih epova o putovanju Argonauta izražavali piktografski i tumači što runo zapravo znači. Kao primer navodi da se u Engleskoj i danas peva pesmica o Lavu i Jednorogu koji su se borili za krunu. A niko ne misli da su to stvarno bili lav i jednorog, svako zna da su to heraldički znaci sa grbova onih koji su ratovali. Grejvz se doduše ne slaže sa Diodorom da je „zmija koja je čuvala Runo bila neki oficir koji se slučajno baš zvao kapetan Zmijić”, misli da je stvar ipak malo komplikovanija, ali u svakom slučaju pokazuje kako valja tumačiti podatke iz mitova i legendi. Piktografski se često mogu objasniti i pojedini delovi Starog zaveta. Sasvim je, na primer, jasno šta želi da kaže prorok Jezekilj kada govori o dva orla i čokotu. Orlovi su Vavilon i Egipat, čokot zemlja Jevreja prištešnjena između dve velesile. Isto tako — da ostanemo kod istog proroka — dve sestre Ola i Oliva koje se „kurvaju” personifikuju dve jevrejske države, Judeju i Izrael, koje su postale neverne bogu. Ali pristup Tomasa Mana „pomoru prvorođenih” nije uobičajen u odnosu na biblijsku materiju, iako se odavno tako prilazi drugim mitologijama. Zašto? Iz strahopoštovanja

Evropejaca prema vladajućoj veri? Ili zbog toga što jednobozračke vere pružaju „manje materijala“?

Ako je monoteizam rezultat pogleda na svet koji je mogao nastati samo u političkoj situaciji koja vidi apsolutnu nadmoć jedne države, kao što su bili stari Egipat i stari Rim — svako u svoje vreme — toliko vekova posle propasti rimskog carstva, pa i titularnog rimskog carstva pod nemačkim i franačkim krunama, trebalo bi da se to odrazi i u položaju današnjih religija. Mi ćemo pažljivo posmatrajući stanje stvari zaista otkriti indikacije da se hrišćanska nauka promenila. Počelo je to već sa odvajanjem istočne od zapadne crkve, sa pojavom protestantskih veroispovesti i brojnih sekti. Ali još je važnija „trojedinost“ hrišćanske varijante Jahvea, pojava obožavanja bogorodice i svetaca. Sve bi se to moglo, preterujući samo malo, nazvati i izvesnim modernim vraćanjem na politeizam u novoj istorijskoj epohi; kada jedinstvenih svetskih imperija više nema. Naročito je interesantno da se u moderna vremena takav razvoj kod najjače hrišćanske crkve, kod katoličke, čak i ubrzava. Vatikan je tek 1854. verovanje u Marijino bezgrešno začeće, a tek 1950, pod prošlim papom, njeno telesno uzdizanje u nebo proglasio za dogmu. To znači da je katolik koji posle 1950. ne veruje da je bogorodica i *telesno* uzdignuta u nebo nevernik i da treba da bude anatemisan. Na taj način, posle strahovito dugog apsolutnog vladanja muškog principa kao božanstva, prvi put posle matrijarhata, na primer iz grčkih prethomerovskih vremena, ali i posmatrajući ga kod današnjih najprimitivnijih plemena (Morgan, Engels), ponovo dolazi na presto — ili bar sasvim blizu prestola — ženski princip. Sve se više katolika, među njima, kako kažu, i današnji papa Đovani XXIII, prvenstveno obraćaju Mariji kao boginji, ili bar majci boga. A bilo bi sasvim neozbiljno (nematerijalistički, nemarksistički) to pripisati hiru nekog pape, a ne takvom životu moderne porodice u kome majka, makar u domu, sve više „preuzima vlast“. U porodici nema više tako čvrste ruke domaćina, kao u srednjem veku, muškarac je zauzet „van kuće“ u poslovnom životu, intimnu sferu (kolevku, domaće vaspitanje, hram) ostavio je ženi. Naravno, slika koju smo upravo videli nije današnja, nego jučerašnja. Danas je čak i žena napustila tu „intimnu sferu“, ali to je drugo pitanje. Ali na današnju duhovnu i religioznu klimu uticalo je jučerašnje stanje u svetu materijalnih činjenica kao što smo to i do danas stalno imali prilike da posmatramo.

Natrag Mojsiju:

Nije važno kako je uspeo da provede narod jevrejski mimo misirskih straža. Možda je bio prethodno guverner pokrajine, kao što to Frojd pretpostavlja, pa je zato dobro poznavao i raspored straža i teren. Možda je bežeći prvi put u Madijam — Manova varijanta — upoznala slane bare kod današnjeg Sueckog kanala i pravilno procenio da će tamo, gde izbeglice peške lako mogu proći, oklopna konjica, bojna kola i ratni slonovi gonilaca potonuti. U svakom slučaju, posle toga je „Mojsije vazda imao grdnu muku

sprečavajući ih da njega samog ne smatraju bogom, koga je on navešćao", kaže Tomas Man.

Ali ono što je još bitnije i što su u njemu „obožavali" — to ne znači i „voleli", obožavati znači i bojati se, nasmelo i mrzeti, možda želeći da se ubije — bio je zakon. Čini mi se da zakon najviše može čoveka da veže za jevrejstvo, ali često i da ga odbije; zakon je Jevreje održao i upropašćavao, u svakom slučaju pretvorio ih u ono usamljeno, odvojeno, „izabrano", odbojno i nerazumljivo, što su predstavljali u porodici naroda svih istorijskih ispitanih vekova. Samo je zakonom bilo moguće masu koja je napustila ropski rad pretvoriti u naciju, jer sumnjivo je da li je kod tih prostih i nepismenih ljudi bilo ikakve predstave o Avramovom sporazumu sa bogom. U Mojsijevo vreme Jevreji su mogli biti u najboljem slučaju sasvim mlad narod. Kada je u vreme flavijskih careva Josip Flavije pokušavao da dokaže da Jevreji imaju stariju kulturu od Grka, mogao je biti u pravu, iako su za moderne ljude njegovog doba Jevreji još uvek bili varvari, tek nešto bolji od Germana i Britanaca. Ali kad je Mojsije izabrao svoj narod, Adonaj-Jahve bio je sasvim mlad bog, koji je, eto, uspeo da se pojavi u čovekolikom proroku, koga Mikelandelo prikazuje sa rogovima.

„Gde izvire pravda, tu svako mora doći do svog prava, pa isprva nisu hteli verovati da neko može dobiti pravdu i na taj način što mu je presuđeno da nije u pravu..." kaže Man o tome kako su Mojsijevi savremenici mogli da shvate njegov zakon. Naravno, ranije je već postojao i Hamurabijev kodeks. Ali paragrafi Pentateuha kudikamo su moderniji, propisuju šta je moral sve do današnjih dana. A izvanredni napor koji je morao da se uloži da se do takvih zapovesti dođe, pokazuje i potrebe da se zbog njih i za njih prvo — izmisli azbuka.

„Ako su stajali pod pritiskom zabrana slika", piše Auerbah, „imali su čak i motiv da napuste hijeroglifsko, slikovito pismo, dok su izmišljali znakove pismenosti za izražavanje jednog novog jezika". „Izraelićani tog pravremena, dakle Mojsijevi pisari, učestvovali su i u pronalaženju prvog alfabeta", tvrdi i Frojd. „Mojsije je strasno priželjkivao", priključuje se Tomas Man, „ovakve znake — takve, naime, koje bi brzo, veoma brzo mogli da pročitaju sa ploča, takve, dakle, koje bi i deca kao što su oni bili mogli naučiti za nekoliko dana, pa, prema tome, i takvi koji bi se za nekoliko dana, uz pomoć božje blizine, mogli izmisliti i pronaći. Jer pismo je moralo biti tek izmišljeno i pronađeno, pošto još nije ni postojalo". „Razlikovanje pojedinih glasova (samoglasnika i suglasnika), kao najjednostavnijih elemenata govora, a prema tome i alfabetsko pismo kao sistem slova, tj. znakova za pojedine glasove, razvilo se najpre na najistočnijim obalama Mediterana i susednim otocima, uglavnom na području semitskih jezika", oprezno iznosi Enciklopedija Leksikografskog zavoda, ali na drugom mestu priznaje da „A. Gardiner i neki drugi orijentalisti misle, da sinajski alfabet potiče izravno od egipatskih hijeroglifa". Čin kojim je „bog dao

Mojsiju table sa zapovestima" možemo, u svakom slučaju, identifikovati sa pronalaskom fonetske azbuke. A to je verovatno najgenijalniji ljudski pronalazak, pored stvaranja točka. Iz tog vremena potiče i povezanost morala sa pismenošću, a i neophodnost da se bude pismen, da bi se znalo šta valja, da bi se „tumačio zakon". Od mita do istorije i natrag zaista vodi Manov opis kako Mojsije sedi na vulkanu usred zemljotresa, izmišlja zakone, kratke jer mora i da ih napiše, a pisanje dletom po bazaltnom kamenu fizički je vrlo naporan posao za čoveka koji inače samo sudi i propoveda, a sada istovremeno mora još i da stvara slovne znakove i da ih ukleše u table. „Božja dosetka!" uzvikuje Man, „Ideja sa rogovima!"

U međuvremenu su dole napravili zlatno tele. Mojsije se vratio, razljutio, razbio kamene ploče i naredio levitima, svojim najvernijim sledbenicima: „Pripašite svaki svoj mač uz bedro svoje i pobijte svaki brata svojega i prijatelja svojega i bližnjega svojega". Tako strašna odmazda logična je samo ako se dogodio najteži zločin, ako su samog boga ubili. Po svoj prilici — ubili su ga. Ubili su Mojsija koji se vraćao sa tablama i suprotstavljao orgiji. Opet su ga pobrkali sa nevidljivim Atonom. Ali Jahve je bio vulkan iz kojeg je prokuljao plamen, potekla lava. Vidljiv, a strašniji od nepomičnog zlatnog telea. Bez te Jahveove intervencije propao bi naš Aton. Bez Atona i njegove univerzalnosti, Jahve ne bi mogao da se pomakne sa terena svog kratera i da toliko nadživi zaboravljene Madijamce. To je koren kompromisa. I saveza. Zato su ta dva boga mogla da se sliju u jednog vrlo žilavog. Ja bar tako razumem mit o Mojsiju, ako uzmem u obzir istorijske činjenice, Frojdove hipoteze, Manovu priču i sve ih čitam na „grejvzovski" način.

Izraziti sebe i svet, reći, podučiti — to je zadatak oca. Zadatak muškog boga. Mojsijev. Ali sin uvek pomalo izdaje oca. Posle religije oca dolazi religija sina. (Firma je ostala u porodici.) Ješua (Iusus) nosi u svom delu klicu izdaje. To se vidi i po tome što su i njegovo ime i ime Jude izvedena iz imena boga Jahvea.

Kod Jevreja koji nisu poverovali da je mesija već stigao, ta težnja za izdajom pokazuje se kao naglašena želja za asimilacijom. Ona je uvek bila najjača, kada su Jevreje ostavljali na miru. Uvek je planula u bunt, kada su ih progonili. Čini mi se da to dvojstvo postoji i kod Teodora Hercla, koji je pisao: „Mi ćemo i tamo preko ostati što smo sada, a nikada nećemo prestati da bolno volimo naše domovine, iz kojih nas istiskuju". Kao da je cionizam stvorio zato što mu nisu dali da se asimiluje. Naravno, nije mogao da se asimiluje, a da želju za izdajom (ubistvom boga) ne dovede do krajnje konsekvence, da je pretvori u delo.

Analogija nije identičnost. Ako ukazujemo na analogije izvesnih pojava, to ne znači da tvrdimo da su identične. Štaviše, traženje identičnosti značilo bi poricanje svakog progressa, ali bi i odbacivanje mogućnosti analogija značilo poricanje svakog progressa. Za nalaženje analogija između prvog i poslednjeg jevrejskog pro-

roka — Mojsija i Isusa — dobro bi došli dokazi da je Frojd u pravu, da su Jevreji zaista ubili onog ko ih je izveo iz ovozemaljskog, mirsirskog ropstva. Takve dokaze, međutim, nikada nećemo naći, iako dosta mračna knjiga proroka Osije kao da tu i tamo ide toj tezi u prilog. Ali kao činjenica to nam čak nije ni potrebno. Dovoljno je što je gospod u Bibliji rekao pokazavši mu obećanu zemlju: „Sjemeni tvojemu daću je. Pokazah ti je da vidiš očima svojima, ali u nju nećeš ući”. Ako „obećana zemlja” nije samo geografski termin, onda je u svakom slučaju „gospod” ubio Mojsija pre nego što se zakon obistinio. Pre nego što su se Jahve i Aton spojili u jedno.

Mi bismo na ovom mestu mogli da napustimo Frojda, što se tiče Mojsija, jer ta tema za njega posle postaje povod za psihoanalitičko posmatranje „slučaja” kao „neuroze čovečanstva”. Ali moramo se zadržati pri pominjanju jedne nove ličnosti, „Saulusa iz Tarzusa”, Pavla iz Novog zaveta, čija je ideja skraćeno i sasvim vulgarizovano: „Mi smo zato tako nesrećni što smo ubili boga!”

Tu valja podsetiti na neke teze o nastanku boga uopšte po Darvinu, Frejzeru, Frojdu i Robertson-Smisu. Vrlo simplifikovano: Čopor prvo živi pod komandom mužjaka — oca. Jednog dana dolazi do ustanka sinova — slabijih mužjaka, međusobno jednakih, dakle braće — protiv oca koji je i paša, šef, tiranin. Pobili su ga, ubili, pojeli. Na taj način došli su do ženki, koje je stari ljubomorno čuvao. Međutim, da bi mogli da ostanu složni, da bi sačuvali taj „prvi minimum demokratije”, koji su izvojevali, morali su da se odreknu onog što je „oca” najviše uzdiglo iznad njih — prava nad svim ženkama čopora. Tako je nastala egzogamija. Takvu ideju prihvata, uostalom, i Engels, razvijajući u „Poreklu porodice, države i privatnog vlasništva” društveni aspekt, dok Frojd u knjizi „Totem i tabu” objašnjava psihološku stranu. Frojd tvrdi da je ambivalentno osećanje „sinova” prema „ocu” i dalje na snazi. Oca zamenjuje određena životinja kao totem. Ona se jedanput godišnje poždere u znak sećanja na ubistvo oca, inače je tabu. (Jevreji ne izgovaraju ime Jahvea, to je u vreme hramova činio jedanput godišnje samo prvosveštenik. Izgovaranje imena bilo je ubistvo totemskog karaktera, povreda tabua. Hrišćani to rade češće, služeći se „telom gospodnjim i krvlju gospodnjom” na misi, pri pričešću itd.) Po Frojdu, posle egzogamije otac ponovo postaje glava porodice: totemska životinja ustupa mesto bogu, koji prvo još nosi životinjsku glavu. Svako pleme donosi svoje bogove — razvija se društvo, država. Pošto jedno pleme nadvlada ostale, zadržavajući i bogove ostalih, svoga nameće kao važnijeg. Dolazimo do pojma vrhovnog božanstva. (Zevs, Jupiter.) Najzad je sve spremno da se sve opet koncentriše u rukama jednog boga. Veličanstvo oca pračopora ponovo je uspostavljeno i afekti se mogu ponoviti. Jevreji mogu ubiti Mojsija.

Dovde nas vodi Frojd. Dalje nastavljam: ponovnim labavljenjem porodice (kao i nestankom svetskih imperija) moraju da se jave i nova božanstva, dolazi do svetog trojstva, do obožavanja

ženskog principa personifikovanog u bogorodici, do svetaca. Osnovno je, ipak, ubistvo boga. Ono će se ponoviti per analogiam u slučaju Ješue ben Josipa. Tražiti baš identičnost, rekosmo, bilo bi neverovanje u progres.

Nije lako shvatiti kako je jedna sekta, koja ni sto godina posle svog nastanka nije uspjela da privuče pažnju ni jednog poznavaoca prilika zemlje u kojoj se rodila, nešto kasnije uspjela da se pretvori u osnov cele moderne civilizacije. Važno je odmah da se podsetimo: Mojsije ostaje i njen prvi prorok. Ješua veruje u njega i drži se svih njegovih osnovnih učenja, tek tu i tamo pomalo reformira i modernizuje zakon. (Liberalnije shvatanje sabata, na primer.) Kao nekada Teba, sada je Rim centar sveta. Misao da postoji samo jedan bog „blizu je pameti”, ali ne u onoj okolini u kojoj se „prave”, smenjuju, ubijaju, postavljaju carevi. U starom Egiptu se jedno-božačka ideja razvila i održala kod porobljenih Jevreja. U rimskoj imperiji, misao koja će istovremeno i potkopati carski presto i produži svetsku vlast bar preko rimskih papa sve do današnjih dana, takođe nastaje u koloniji Judeji, usred naroda koji kao da je predodređen u istoriji da drugima poklanja i njihove bogove. Ali izvoriste je i opet Egipat. Jer — gde je Ješua bio od svoje trinaeste godine, pa sve do dolaska u Jerusalem? Novi zavet nema odgovora na to pitanje. Ali ako je on bio sin ili posinak drvodelje, išao je, po svoj prilici, učeći isti zanat, u „pečalbu” ili „na specijalizaciju” — kako bismo danas rekli — baš u Egiptu, kao što su to judejske zanatlije u to vreme ponekad činile. Tamo je mogao da nauči ponešto od sveštenika određenih škola, da ulije izvesnu mistiku u staro vino svoje racionalne vere, da nauči da vrši operacije oka i da daje „injekcije” (što su misirski sveštenici-lekari sve već znali u to vreme, a u Judeji verovatno niko), jednom rečju da „vraća slepima vid”, „da oživljava mrtvace” i da pravi druga čuda. Neke njegove parabole, literarno najlepši fragmenti Novog zaveta, svakako su egipatskog porekla. Ličnost Ješue uzimamo uslovno, može se naravno pretpostaviti da je i on personifikacija više lica. Ista ličnost s njim može da bude i Juda*, čije je ime izvedeno iz istog korena kao i njegovo. Ali i Varava može da se shvati kao deo te kompleksne izmišljene ličnosti. Kao što, obrnuto, više raznih sudbina pojedinaca moglo je da dá podstrek za priču Jevandelja o Isusu. U svakom slučaju, u vreme pojave te ličnosti u Judeji postoje sadouceji — konzervativci, religiozni fanatici fariseji, i buntovnički raspoloženi patrioti „osvetnici Izraela”. Isus je u toj situaciji govorio o bogu, a ne o politici. Na njegovu nesreću, jedini sledbenici mogli su mu u prvo vreme biti siroti ribari i seljaci, više zainteresovani za socijalnu pravdu i cenu riba, maslina i hleba, nego za carstvo nebesko. Mesije — smatrali su mnogi — trebalo je da bude vojskovođa koji će povesti narodnooslobodilački rat protiv rimskog okupatora.

* Vidi prikaz romana „Izlazak” R. Konstantinovića u ovom broju Almanaha.

„... Jer je potrebno da dođe do sablazni; ali teško onom čovjeku kroz koga dolazi sablazan”, rekao je Isus (po Mateju) a nije, naravno, mislio na sebe. Ali baš njegova ideja o pružanju drugog obraza, kada se šamar primio na prvi, izazivala je sablazan.

Izgleda da ćemo o istorijskom Ješui-Iususu sledećih godina ili decenija saznati novosti. Nalazi kod Kvumrama kraj Mramornog mora, koliko sam o njima do sada čitao, kao da dokazuju da je on bio sledbenik esenaca. Ali i pre nego što te podatke, i druge koji se verovatno mogu naći na tom arheološki još nedovoljno ispitanom terenu, budu sredili, možemo raditi sa izvesnim hipotezama, pogotovu ako budemo „grejvzovski” slobodni. Fariseji su bili relativno napredna partija, koja je pokušavala da sačuva nacionalno obeležje i pod rimskom upravom, ali oni nisu smatrali da je vreme za ustanak. Bili su to malograđani, mali trgovci, zanatlije. Saduceji su „saradivali sa okupatorom”. Bogataši, stari rabini, aristokrati. Oni su bili privrženi jevrejskim kraljevima, rimskim vazalima (od Iroda do Agripe). „Osvetnici Izraela” su naivni buntovnici i revolucionari koji su nespremni, preuranjeno, nesložni čak međusobno, najzad otpočeli ustanak i bili tučeni od Vespazijana i Tita Flavija, nekoliko decenija posle navodnog razapinjanja Hrista na krst. U to vreme Ješua je subjektivno mogao da bude filozof. Objektivno je za sve zainteresovane bio — „kvizling”. Ako su Jevreji zaista uspeli da nateraju reumatičnog i mrzovoljnog guvernera Pilata da on izrekne smrtnu presudu (razapinjanje na krst je rimska smrtna presuda, jevrejski način izvršavanja te kazne bilo je kamenovanje) to je za njih moglo da bude zgodno lukavstvo. Istovremeno su i Rim umirili. Celo vreme krećemo se na graničnom području gde se mešaju mit i istorija. Glavna zbivanja, pokreti vojske, politička strujanja, cene životnim namirnicama i vinu — sve to tačno znamo zahvaljujući beleškama urednih rimskih birokrata i savesnih istoričara, među kojima je i Jevrejin Josip Flavije. Ali u jednom pogledu je analogija između Isusa i Mojsija neobično jaka: oni su obadvojica živeli u vremenu istoriji dobro poznatom — ali svoje sopstveno lice i svoju biografiju sakrili su pod velom legende.

Jedan od velikih jevrejskih književnika današnjice, Maks Brod, poznatiji je kao posthumni izdavač svog prijatelja Kafke, nego kao autentični pisac. To je nepravedno. Brod je celi svoj život posvetio traženju onog što je pesnički nazvao svojim bogom, baš kao i Ehnaton, ako nije preterano uporediti egipatskog sina sunca sa malim židovskim spisateljem iz Praga. Da bismo bolje upoznali Broda, koji će nam uskoro biti potreban, evo nekih citata iz njegovog ranog romana (verovatno njegovog najboljeg dela) „Put Tihoa Brahea do boga”: „I nebeski i zemaljski nered dolaze iz istog izvora. A to je po svoj prilici bog”. A na drugom mestu: „Moja lažna nauka, oh, zar nije ona krst koji mi je dat da ga nosim na svim svojim teškim lutanjima, ta pogrešna nauka, zar mi nije zbog toga dodeljena, da bih na njoj sebe bez stanke izgrađivao i da bih naučio da se odreknem i poslednjeg ostatka lažne sreće, da je pre-

vaziđem i odbacim, pa zar nije baš moja lažna nauka moj put bogu?" Pola veka posle ovih rešenja Brod pod naslovom „Majstor” piše roman o Isusu i Judi i iznosi zanimljivu hipotezu: Juda je helenizovani tip Jevrejina koji želi da bude asimilovan. Međutim, kad čuje za onog primitivnog, seljačkog mesiju, koji počinje da pridobija naklonost masa u Judeji, Juda dolazi iz Aleksandrije, gde je bio službenik u egipatsko-rimskoj biblioteci, i kao intelektualac se pridružuje pokretu, u kome je naslutio mogućnost da se na ideološkom planu podrije rimsko carstvo. Rimski tajna policija je spretnija od Jude. Pre nego što će uhapsiti Ješuu, hapse, ali ponovo i puštaju Judu i proturaju vest da je Juda izdao Ješuu. Pri tom im naročito pogoduje što ime Juda stoji i kao simbol za jevrejstvo uopšte. Brod je, dakle, ne samo mišljenja da Juda nije izdao Hristosa, nego da ga je jedini razumeo.

Prihvatajući Brodovu uslugu da nas svojim vizijama prevede iz istorijske stvarnosti u sferu mita i obratno, nadovezujem da je takav Juda mogao i da shvati da je za stanovništvo rimske imperije novi tip monoteizma jedini pogodan pogled na svet. Isto tako dragocene su Brodove primedbe o sličnosti nekih jevrejskih (docnije hrišćanskih) motiva sa filozofijom Epikura i Sokrata. (Mana Brodove knjige je odveć pažljivo tretiranje Isusove ličnosti, jer, očigledno, nije želeo da odbije moguće čitaoce koji su religiozni hrišćani. A kompromis je bar toliko škodljiv beletristici, koliko ponekad može da bude mudar u politici.)

Brod se vrlo verovatno za opisivanje atmosfere u kojoj se razvija radnja njegovog romana dosta služio delima Josipa Flavija, rimskog istoričara jevrejskog porekla. Jer je taj Josip bio prvi koji je želeo da pokaže sličnost grčke filozofije i stare jahveističke vere, nauke o zakonu Mojsijevom. Taj Josip, jevrejski prvosveštenik i diplomata, a kasnije istoričar rimskih careva Vespazijana, Tita i Domicijana, kao rabinski učenik shvatao je zakon, a kao rimski građanin potrebe modernog sveta. O Josipu znamo sve što nam je potrebno, jer je pored niza istorijskih radova ostavio i svoju autobiografiju. Ali na ovom mestu nas više zanima trilogija romana Liona Fojhtvanger „Jevrejski rat”, „Sinovi” i „Obećana zemlja” o tom čoveku.* Fojhtvanger pored ostalog u romanu pokazuje da je rat Rima protiv Judeje, koji se završio razaranjem hrama, manje bio prouzrokovan ideološkim sukobima ili apstraktnim slobodarskim težnjama, a više carinama, porezima, cenama vina, maslina i ulja koje nisu odgovarale judejskim zemljoradnicima. Zanimljivo je da dolazi do zaključaka koji potvrđuju ideju o potrebi promene stare monoteističke religije, odnosno njenog prilagođavanja novim uslovima u svetu. Fojhtvanger citira proroka Isaiju koji je naredio: „Malo je da samo hrabriš sinove Jakova; već sam te izabrao i za svetlost bezbožnicima”. U vreme Tita Flavija, u Rimu, u rimskoj

* Ta trilogija izašla je na našem jeziku 1961. u izdanju sarajevske „Svjetlosti” u prevodu Amalije i Stevana J. Milovića.

koloniji Judeji, kaže pisac, Jevreji su se odrekli „ovog vekovima verno ispunjavanog kosmopolitskog poslanstva”. Po tom romanu jevrejski verski poglavari odrekli su se širenja svoje vere iz taktičko-političkih razloga, da ne bi došli u sukob sa Rimom. Na taj način prepustili su teren rimskom građaninu Pavlu, sledbeniku Ješue iz Nazareta.

Fojhtvanger veruje — i kazuje to kroz svoju ličnost prvo-sveštenika Johanana ben Zakaja — da samo obredni zakon može da sačuva jevrejstvo od propasti. Ne slažem se, jer današnje vreme, ateističko do srži, u kome religija ni većini Jevreja ne znači ništa, rečito je opovrgavanje te teze. Isto tako se ne slažem sa tvrdnjom da je do odricanja od kosmopolitizma moglo da dođe zbog subjektivnog taktiziranja nekih mesnih tribuna. Objektivna situacija u prvom veku nove ere: Jevreji se kao potlačeni narod u svojoj maloj zemlji povlače u sebe — Jahve ponovo postaje lokalni bog koji je nekada bio. San o jevrejskom imperijalizmu je pokopan. Ali Jahve je izmenio karakter. On je postao malen kao negdašnji vulkanski demon, ali je zadržao stroga, apstraktna obeležja Atona, pa nije pristupačan masama. Novi bog, helenizovani Jahve, otac Hrista, razapetog na krstu da bi iskupio tvoje i moje grehove, dekadentan na svoj način, ali vrlo pogodan da povede sve robove silnog rimskog carstva, kreće na svoj pobedonosni put. On je opipljiv, Toma je opipao „njegovog sina”, a on odgovara i svetskoj političkoj situaciji.

Fojhtvanger preko Josipova oponenta, Justusa, kaže u svojoj trilogiji: „Istine koje političar danas pretvara u delo, u stvari su istine koje je pisac juče ili prekjuče objavljivao... A istina koju pisac danas objavljuje, političar će sutra, prekosutra pretvoriti u stvarnost. Piščeva istina je u svakom slučaju čistija od istine političara. Čovek od dela, političar, nikada nema izgleda da svoju koncepciju, svoju istinu ostvari čistu”. Ili, na drugom mestu, još bliže mojoj uvodnoj tezi: „Ako jedna istina treba da se održi, mora biti pomešana sa laži”. To je onaj odnos dokumentarne istinitosti i mitskog predanja, koje nije manje životno i istinito.

Čini mi se da je istorijski Josip Flavije manje patio zbog toga što je bio razapet između dve krajnosti — jevrejstva i rimskog građanskog položaja — nego što mu to pisac pripisuje u romanu. U kakvom je to odnosu prema Mojsiju i Isusu? Josip je istorijska ličnost o kojoj sve znamo. On nije prorok. Nedostaje mu veličina onih o kojima ne znamo detalje. Za Mojsija možemo samo da pretpostavimo da je, pošto nije uspeo da veru u Atona održi među Egipćanima, izabrao sebi jedan porobljeni narod da bi ga podučio, ali nije doživeo ispunjenje svojih nada, nije dospeo u „obećanu zemlju”. Hristos Jevrejima želi da pokloni ponovo veru u Jahvea (bogu božje, caru carevo), ali umesto sumnjivog carstva nebeskog, njegovi sledbenici organizovaće utoliko konkretnija i trajnija ovozemaljska carstva sve do današnjih dana. A takav jedan Josip Flavije nas celom svojom biografijom podseća na to, kako jedan običan

čovjek od krvi i mesa zaista izgleda, ako želi jedno, postiže za života drugo, a ostvaruje svojim delovanjem posle smrti treće. Upoređenje Fojhtvangerovog romana sa autobiografijom pokazuje ne samo da je priča „lepša” od faktografske istine, nego čak i verodostojnija, jer se Josip u delu o sebi služio malim lažima, da bi sebe pokazao u lepšem svetlu, što je u međuvremenu dokazano. Tek beletristika može da „odvagne” koliko kome pripada, koliko bogu, koliko caru, koliko „laži” valja dodati „istini” da bi mogla da ostane živa kao svačija istina.

Razlike između Fojhtvangerera kao biografata i Josipa kao autobiografata su jasne. Mojsije nam ne dozvoljava da ispitujemo njegovo mišljenje o samom sebi. Ali imali smo pred sobom dve interpretacije njegove ličnosti. Tomas Man, književnik, oprezno i genijalno je dozirao svoju laž posvećujući je bogu (univerzalnosti), a istinu — caru (verodostojnosti). Frojd je upornošću naučnika pokušao da istražuje dokumenta, ali je na kraju pokleknuo i pozvao u pomoć svoj dar pisca, da bi nekako uspeo da premosti praznine i da fakta poveže bar hipotezama. Razlika između Frojda i Mana je prvenstveno u tome što za Mana Mojsije nije samo čovek. Iako, naravno, nije ni prorok božji, ipak je oličenje mita, simbol. Frojd se zanima samo za ljudske karakteristike i nastranosti. Zato je siromašniji. Možda je uvek u tome razlika između umetnosti i nauke.

Svaki je čovek pomalo i Mojsije. Živi tako svojim stvarnim životom koji je obeležen i omeđen dokumentima, krštenicom, uverenjem o pelcovanju, školskim svedočanstvima, ličnom legitimacijom, rešenjem o postavljenju u službi, venčanicom. Smrtovnicom, čituljom u novinama. Stvarnim, dakle, životom koji se i svojim tragovima na papiru može dokazati. Koji je, prema tome, istorijski tačan. Ali istovremeno svako sebi, naročito noću, pre nego što stigne san, ili u samim snovima, priča legendu o sebi. Prava istina biće zbog toga istovremeno i nabranjanje činjenica, tih miljokaza na jednom putu, ali i samog mita koji taj put jeste za svaki ljudski život.